

Dimitrie Cantemir

Dimitrie Cantemir (1673—1723) moldvai fejedelem és történetíró születésének 300., halálának 250. évfordulójáról emlékezünk ebben az esztendőben. Rövid uralkodása ellenére nevezetes események fűződnek nevéhez. Termékeny, nagytudású történetíró, sokat látott és tapasztalt politikus, a legkülönbözőbb tudományok értoje és avatott művelője; élete színes, változatos, jóban és rosszban egyaránt gazdag. Vonzó, ellentmondásokkal teli egyéniségét igen találóan jellemezte G. Călinescu: „Felvilágosult fejedelem, becsvágyó és fásult; világhi és könyvtárak aszkétája; inrikus és magányos; jól tud bánni az emberekkel s ugyanakkor emberkerülő; szereti Moldváját és vágyik utána; kalandor; konstantinápolyi tamburás; berlini akadémikus; orosz herceg; román krónikás; az összes élvezeteknek, melyeket a világ adhat, ismerője: Dimitrie Cantemir a mi Lorenzo de Medicink.“ (*Istoria literaturii române*. București, 1941. 41.) Az adott történelmi körülmények ismerete, Cantemir életének alakulása s műveltsége magyarázza ennek az első hallomásra talán túlzónak vélt portrénak a kialakulását, eredeti jellegét.

Apja, Constantin Cantemir moldvai fejedelem a legnevesebb görög tudókkal neveltette két fiát, Antiohot és Dimitriét, de különösen a kisebbik, Dimitrie szerzett alapos műveltséget hosszú konstantinápolyi tartózkodása idején, ahol bátyjával felváltva mint túszt élt, előbb apja életében, majd még tizenhét esztendeig. Közben apja halála után (1693) ő is fejedelem lett, de a Porta alig egy hónap elteltével leváltotta, s újból Konstantinápolyba hívta.

Kelet kapujában új világ, új műveltség tárulkozott ki előtte; elsajátított több keleti és nyugati nyelvet, bölcsélettel és matematikával is foglalkozott, s anynyira elmélyítette a török zenével kapcsolatos ismereteit, hogy új hangjegyírást talált fel, mely sokáig használatban is maradt. De nemcsak Kelettel ismerkedett meg a török birodalom fővárosában, a klasszikus Hellász is elküldte üzenetét két évezred távlatából. Cantemir maga számol be a régész aprólékosságával (*Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*, 90.), hogyan talált feliratos görög domborművet egy bizánci palota romjai alatt, s hogyan őrizte a többi összegyűjtött régiséggel a Boszporusz partján épült palotájában. A tárgyi emlékeken kívül minden bizonynal hatott Cantemirre a konstantinápolyi patriarchátus akadémiaja is, amely a klasszikus tudományok ápolója és terjesztője volt, s a lengyelországi humanista latin—olasz szellemet továbbító központ mellett (ahol Miron Costin is tanult) a klasszikus, főképp a görög antikvitás megismertetésének másik melegágya volt a román szellemi élet számára (itt végezte tanulmányait N. Milescu és Constantin Cantacuzino). A konstantinápolyi évek tehát gazdagították, formálták a leendő fejedelem műveltségét, intellektuális arculatát, de lehetőséget nyújtottak egyúttal arra is, hogy betekintést nyerjen e kelet-európai nagy-

hatalom belső világába, megismerje korhadtságát, gyengeségét, a török hivatalnokok korrupsztását. A törökök vereségével végződő zentai csatában való részvétele is csak érlelhette azt a meggyőződését, amely trónrajutásakor politikájának alapja lett, s megkísérelte lerázni a török igát orosz segítséggel.

1710 novemberében, az orosz—török háború előestéjén a Porta a megürült moldvai fejedelmi székre Dimitrie Cantemirt vélte a legalkalmasabbnak, éppen a köztük eltöltött hosszú idő miatt gondolva őt megbízható alattvalónak. A fejedelem azonban érkezettnek látta az időt, hogy megszabadítsa országát a török uralomtól, s 1711 áprilisában Nagy Péter cárral lépett szövetségre. Mint ismeretes, a küzdelem a török javára dőlt el, s a stánillesti-i csata után Cantemirnek el kellett hagynia hazáját; a cári udvarban talált menedéket. Mindössze nyolc hónapi uralkodása alatt nem válthatta valóra célkitűzéseit, intézkedései csak körvonalazták azt a belpolitikát, amelynek lényege a nagybojárok hatalmának megtörése, a fejedelmi hatalom megerősítése s társadalmi alapjainak kiszélesítése. A sors azonban a fejedelmi jogar helyett a tollal, írói hírnévvvel kárpótolta. Nagy Péter udvarában fontos szerepet játszott, és elmélyült tudományos tevékenységet folytatott, melynek elismeréseként a berlini akadémia tagjává választotta. Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy az akadémia ülésein Cantemir Leibniz, a nagy német filozófus mellett szokott ülni, s hogy Dimitrie Cantemir fiát, Antiohot az orosz irodalom mint korszaknyitó, modern szellemű orosz író-tartja számon. A volt moldvai fejedelem — akárcsak kortársa, II. Rákóczi Ferenc — hazájától távol élte élete utolsó szakaszát, s a szabadság elbukott ügye miatt idegen földön halt meg.

Román és latin nyelven írt művei nemcsak a hazai művelődés szempontjából jelentősek, hanem európai híru tudóssá, gondolkodóvá avatják. Kimondottan történelmi jellegű munkáit megelőzi a röviden *Divanul*-ként ismert bölcséleti elmélkedés és az *Istoria ieroglifică*. Az elsőnek teljes címe: *Divanul sau gilceava infeleptului cu lumea sau giudeful sufletului cu trupul* (A törvénytálas, vagy a bölcs vizsgálata a világgal, vagy a test pöre a lélekkel); Iași-ban jelent meg 1698-ban. Amint a terjedelmes cím is jelzi, kedvelt középkori téma, a test és a lélek vitájának újabb változata, de amint erre még visszatérve jelezünk majd, nem középkori szinten, s nem minden újszerűség nélkül tárgyalja a kérdést.

Az *Istoria ieroglifică* (1705) sajátos műfajú írás: politikai szatíra, történelmi mű és társadalmi regény, a moldvai és havasalföldi bojárcsaládok viszályát, intrikáit írja le allegorikus formában, állatnevekkel álcázva szereplőit. Kifejezésre juttatja benne haragját a hatalmaskodó nagybojárok ellen, rokonszenvét az elnyomott parasztság iránt, s humanista felfogásának számos szép megnyilvánulását adja. Két igazi nagyszabású történelmi munkája a *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae* (Az Ottomán Birodalom növekedésének és hanyatlásának története) és a *Hronicul vechimii Romăno-moldo-vlahilor*. A hazai történelmi művelőjeként két kisebb művet hagyott még hátra: az egyikben apja életét adja elő, a másiknak tárgya a Cantemir- és Brâncoveanu-család ellenségeskedése.

Descriptio Moldaviae (Moldva leírása) című műve rendkívül gazdag anyagot tartalmaz, földrajzi, politikai és vallási ismertetését adja országának, s művelődés-történeti szempontból ma is igen értékes.

Többi munkája egyrészt mint orientalistát ismerteti meg velünk Dimitrie Cantemirt (például a mohamedán vallásról szóló), másrészt mint a történetfilozófia s a politika elméleti kérdéseit vitató író-t állítja elének (például *Monarchiarum physica examinatio* — A monarchiák természetének vizsgálata című értekezése).

Művei összeségükben s egyenként is nagyrészt annak a humanizmusnak szellemében fogantak, amely, ha időben megkésve is jelentkezik a nyugat- és közép-

európai humanizmushoz viszonyítva, de amelyben az emberközpontú szemlélet lényeges jegyei éppúgy fellelhetők. A XVII. századi román humanizmus fő képviselői: Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, Grigore Ureche, Nicolae Milescu. A humanista eszmék, mint már jeleztük, a lengyel késő humanizmus útján és a konstantinápolyi patriarchátus akadémiájának közvetítésével jutottak el a hazai környezetbe, ahol a iasi-i és bukaresti fejedelmi felsőiskolák is közreműködtek az új szellemi irányzat továbbterjesztésében.

Jellemzi ezt a humanizmust elsősorban a görög és latin nyelv s az egész antik kultúra ismerete és értékelése. Dimitrie Cantemir műveiben szép számmal olvashatunk klasszikus idézeteket, hivatkozásokat ókori írókra, mitológiai képeket, hasonlatokat, de minden szöveg szerinti átvételnél és antik példázatnál többet mond a humanizmus lényegének elsajátítását demonstráló, az ember értékéről alkotott felfogása. Iszokratész, az i.e. IV. századi athéni szónok szavait idézve vallja két ízben is: „Görögország nemcsak Görögországban van, s annyi barbár lett görög, ahány görög vált barbárrá. Én nem nevezem helléneknek azokat, akik Görögországban születtek, hanem azokat, akik elsajátították a hellének tudományát és civilizációját (cultum vitae). Én is Iszokratész véleményén vagyok, aki egy panegyricusában mondja: én nem azokat nevezem görögöknek, akik velünk egyfajta, hanem azokat, akik részesei a mi műveltségünknek.“ (*Hronicul vechimii...*, 86.; *Incrementorum atque...* III. 97.) A lelki nemességet, erényeket az ellenfélben, a barbárokban is méltányolja, s a népek viszonylatában is úgy találja, hogy nem a régi eredet vagy a számbeli fölény emel ki egy népet s tesz másnál tiszteletreméltóbbá, hanem a jó erkölcsök, becsületesség, ismeretek és jeles cselekedetek képesek a barbár szokásokat megváltoztatni, s a barbárokat hellénekké tenni (*Hronicul...* 86.). A görögök nemes volta, kiválósága éppen abban áll, hogy ők voltak az elsők, akik az említett tulajdonságokkal rendelkeztek, ők a civilizáció megteremtői. Cantemir civilizáció-fogalmában két fő alkotóelem hangsúlyozódik: a szellemi és a morális érték. Szorosan kapcsolódnak ezekhez az esztétikai értékek, a művészetek. Cantemir maga is csodálója és gyűjtője volt az ókor művészeti emlékeinek, s mélyesen elítéli a velenceieket, „Itália legcivilizáltabb népét“, mert flottájuk kíméletlenül ágyútűz alá vette 1687-ben az athéni fellegvárat, és elpusztította a műemlékeket, melyeket pedig a barbárok is épen megőriztek Athénben és Konstantinápolyban is. A velenceieknek ezt az eljárását a hírhedt Herosztratosz tettéhez hasonlítja, s megbélyegzi emléküket is. Jellemző az antikvitás kultuszának fejlődésére, hogy míg Miron Costin a rómaiakban a világhódítókat magasztalta, s katonai nagyságukat dicsérte, Cantemir már más, hogy úgy mondjuk, nemesebb értékrenddel mér, és az antikvitás valóban emberi humanista jegyeit emeli ki.

A reneszánsz sajátossága a gondolkodás laicizálódása, amely főképp a világról alkotott felfogásban jut kifejezésre, s ennek egyik jegye a dicsőségfogalom. A dicsőségre való törekvés, a lélek halhatatlanságával szemben a földi halhatatlanság igénylése a keresztény alázattal ellentétben, a személyiség tudatos érvényesítése és kibontakoztatása: ez a reneszánsz-ember tevékenységének fő mozgatója. Cantemirnél még kísért itt-ott a dicsőségvágy moralizáló elmarasztalása, de végül eljut ő is az ember természetes dicsőségszomjának a helyesléséhez. A név, a hír, a jeles cselekedetek emlékének fennmaradása jogosan serkentik szerinte is nagy tettekre az embereket, s az ókori hősök példáját hozza fel, akik soha nem múltó dicsőséget szereztek a haza javára végzett tevékenységükkel. S itt torkollik Cantemir felfogása egy másik jellegzetesen reneszánsz fogalomba, a „salus publicá“-ba (a közjó, a köz üdve), amely előtérbe helyezi a köz, a haza érdekében való mun-

kalkodást. A dicsőségfogalommal és -vággyal összhangban jelöli meg a történetírás feladatát a historikus fejedelem. Az írók, történészek rendeltetése az örök hírnév, a földi halhatatlanság biztosítása a hősök számára. S továbbvive a gondolatot hirdeti azt, hogy nagyobb elismerés jár a tudósoknak, történészeknek, mint a hadvezéreknek és fejedelmeknek; az írók fölötte állnak a hőstettek végrehajtóinak, hiszen írásaik, műveik őrzik meg örök időkre a hősök emlékét (*Istoria ieroglifică* I. 91.). Tipikusan humanista felfogás, melynek gyökerei a görög—római világba nyúlnak vissza, az ókori irodalom nem egy ilyenyszerű értékelést hagyott az utókorra.

A reneszánszban újjászületett az antik sztoicizmus emberközpontú erkölcs-filozófiája. A férfias önfegyelmet tanítja, eszménye a „tranquillitas“ (lelki nyugalom), az erkölcsi függetlenség, ami úgy érhető el, hogy az ember legyőzi indulatait, követi az erényt, a ráció szabályait. Hirdeti az értelem autonómiáját, a bajokkal és csapásokkal szemben magában az emberben keresi a menedéket, kifejlesztve a lelki állhatatosságot (constantia), melyet semmilyen külső csapás nem képes megingatni. A későreneszánsz újsztoicizmusa főként a nemesség s a műveltek körében hódított, éppen mivel kevésbé volt radikális s könnyen összeegyeztethető benne a humanista műveltség és álláspont a keresztény vallással. A XVI. századtól kezdve európai viszonylatban reneszánszát éli Seneca, az ókori sztoicizmus legismertebb képviselője. Az ő művei mellett Epiktétosznak, a római császárkor rab-szolga-filozófusának *Kézikönyve* (Encheiridion) a másik kútforrása a sztoikus tanoknak. Cantemirt sem hagyta közömbösen a sztoikus filozófia, műveiben minden kétséget kizáróan érződik a sztoikus hatás. Hivatkozik a sztoicizmus képviselőire, idézi őket, különösen Senecát. Az *Istoria ieroglifică* egyes passzusai teljes benső átérzésről s arról tanúskodnak, hogy nemcsak hangoztatja a sztoikus tanokat, hanem azokat megértve és magáévá téve viseli el az élet megpróbáltatásait. Mikor az Inorog elfogatását beszéli el, a foglyul ejtett hős a legtisztább sztoicizmust árasztó beszédet mond, melynek lényege, hogy a bölcs nem fél a haláltól. Míg másokat a halál gondolata rettegéssel tölt el, a bölcslet a halál közeledte számvetésre, elmélkedésre készíti, hiszen egész életében készült a halálra, s bármi is történjék vele, nyugodt lélekkel viseli el. Seneca tanácsának visszhangját fedezhetjük fel e meditatióban: „Amióta a halált, minden ember természetes végétét tudomásul vettem, vártam, és nem tartok tőle, erős lélekkel fogadom az élet különböző csapásait, s lelki állhatatosságom pajzsát tartom elébük, ha a haragvó Fortuna rám zúdítja őket.“

A sztoikusok tízparancsa (*Stoicorum praecepta* X) címmel kis függelékkel találunk a *Divanulban* is, melyet lengyel unitárius szerzők művéből vett át Cantemir a lengyel Andrzej Wissowatius önálló művével, a *Stimuli Virtutummal* (Erényekre ösztönzés) együtt. Ennek az írásnak a fordítása alkotja a *Divanul III.* könyvét, s benne, mint Wissowatius többi művében, az értelem szerepe domborodik ki s fonódik össze az emberről alkotott optimista felfogással. Wissowatius a reformáció leghaladóbb, legracionálisabb vallásának, az unitárius vallásnak követője, fő műve a *Religio rationalis* (1685), mely mint az alcímben (Az értelem ítélő szerepéről a teológiai és vallásos vitákban) olvashatjuk, magasra emeli az ész, az értelem zászlaját, s következetesen érvényesíti a vallásos kérdésekben is. A *Stimuli virtutumban*, illetve a *Divanul III.* könyvében a bűnt, az erkölcsi hibát nemcsak Isten akarata megszegésének, hanem az értelemtől, a becsülettől való eltévelyedésnek is minősíti. Vele együtt Cantemir úgy véli, kerülni kell a bűnt, elsősorban azért, mert lealacsonyítja az embert, az oktanal állatokhoz teszi hasonlónvá, valamint azért is, mert a bűnt követi a büntetés a földön s a másvilágon is. Az erények forrása a bölcsesség, a bűnnek a tudatlanság. A bölcsesség kezdete az önismeret, mely az ember mint

racionális lény természetének az ismeretét jelenti. Alapvető erkölcsi szabály követni ezt a racionális természetet, nem tenni semmit, ami méltatlan az emberi természet nemességéhez. Erkölcsi példaképként nemcsak a szenteket jelöli meg, hanem az erényeik folytán híres ókori embereket, s az ajánlott olvasmányok között a Biblia mellett a sztoikus Seneca, Epiktétosz és Cicero szerepel.

A humanistákkal együtt hirdeti Cantemir, hogy az ember a természettől fogva jónak születik, s mindenki, aki akar, lehet jó erkölcsi szempontból („Omnes boni sunt nati naturaliter, et omnes modo si velint, bonos fieri posse moraliter” — írja egyik kéziratban maradt művében). A humanisták hite az ember nevelhetőségében és a nevelés erejében nyilvánul meg ebben a megállapításban is. Hasonlóképpen mélységesen humanista az, amit műveiben több ízben is kiemel az „igazi nemességről” (vera nobilitas), hangsúlyozva, hogy az embereket nem születésük, származásuk, hanem személyes érdemeik, tulajdonságaik és műveltségük alapján kell értékelní. A nemesség Cantemir szerint a hírnéven alapul, amelyet viszont szellemi és erkölcsi felsőbbrendűséggel lehet elérni. Az egyéni képességek az alacsony származású embereket a legmagasabb méltóságokra is alkalmassá teszik, a tiszttségeket személyes érdemek szerint kell adni, az igazi nemesség nem ösöktől örökölt, hanem a lélek nemessége. Ezt bárki elérheti igyekezete és az erények gyakorlása útján, írja mind a hazai történelmet tárgyaló, mind a török birodalomról szóló művében.

Kiemelkedő helyet foglalnak el Cantemir életművében történeti munkái. A reneszánsz nemcsak a természet és az ember felfedezését jelentette, hanem a haza felfedezését is a történelem, a földrajz révén. Innen a humanizmus megkülönböztetett érdeklődése és fogékonysága a történelmi múlt iránt, s hazánkban is az általános helyzetnek megfelelően a történetírás a humanizmus legrepresentatívabb területe. A múlt eseményeinek megörökítése lehetőséget nyújtott Cantemirnek haladó, humanista eszméi kifejtésére, s mint igényes historikus sokféle információs anyagot vett igénybe, nem elégedett meg az elbeszélő forrásokkal, hanem felhasználta az okleveleket, feliratokat, ókori érméket is; nem kerülték el figyelmét a nép szokásai s az intézmények sem. Hazai tárgyú történelmi munkájának központi kérdése a román nép és nyelv egysége és római eredete, amely sajátos jegyet ad a XVII—XVIII. századi román humanizmusnak. Ez az eszme szorosan kapcsolódik a humanizmus ókor-kultuszához is, de azon túlmenőleg a római eredet kérdése szélesítette a humanisták történelmi látókörét. Az eredet és nyelv egységéből kiindulva a román humanista történetírók nem a feudális országok elszigetelt történelmét tanulmányozták, mint a középkori krónikások, hanem az egész népnek mint egységnek a történetét, s előmozdították a tudományos gondolkodás és kutatás fejlődését.

Dimitrie Cantemir személyiségének és műveinek kevésbé ismert oldalát szándékoztunk bemutatni, kiemelve ennek a sokoldalú alkotónak humanista gondolkodását, nézeteinek haladó, modern jellegét. A kutatásaiban érvényesülő kritikai szellem, a kételkedés, a határtalan tudományos kíváncsiság, az értelem hangsúlyozása részben már túlmutatnak a humanizmuson, s életművének egyik legértőbb ismerője, P. P. Panaitescu szerint Dimitrie Cantemirt joggal tekinthetjük „a humanizmus és felvilágosodás köztü átmenet képviselőjének“.

Bitay Ilona